

Magdalena Hawrysz

Uniwersytet Zielonogórski

ELEMENTY SPONTANICZNE I AUTOMATYCZNE W KATALOGACH MONARCHÓW Z OKRESU I RZECZYPOSPOLITEJ – WSTĘP DO CHARAKTERYSTYKI GATUNKU (ASPEKT STRUKTURALNY)

W okresie średniopolskim, zwłaszcza w renesansie, historia jako nauka miała szczególny status. Dowodzi tego wyraźnie obfitość i różnorodność, wielokrotnie zresztą wznawianych, utworów historiograficznych. Tworzą one złożoną rodzinę gatunków, obejmującą roczniki, kroniki, pamiętnikarstwo, monograficzne opisy wydarzeń, heraldykę, genealogie, biografistykę, w tym – interesujące mnie w niniejszym szkicu w sposób szczególny – katalogi władców. Te ostatnie (zwane też wizerunkami, żywotami, *icones*, *imagines*) były w okresie I Rzeczypospolitej, aż po dziewiętnastowieczne *Śpiewy historyczne* Juliana Ursyna Niemcewicza, niezwykle popularnym sposobem prezentacji dziejów państwa przez pryzmat biografii władców. Spora liczba tego rodzaju wydawnictw pozwala dokonywać porównań i uprawnia do formułowania wniosków o sposobach istnienia gatunku, o wzorcu kanonicznym oraz o przyczynach jego przemian. Uwzględnienie perspektywy ewolucyjnej daje możliwość ustalenia realizacji zarówno typowych, jak i niestandardowych (czasem nawet bardzo odległych od wzorca), a tym samym ukazania ciągu gatunkowego, co jest ważne szczególnie tam, gdzie mamy do czynienia z polifonicznością, synkretyzmem – cechami tak charakterystycznymi dla gatunków staropolskich¹. Ten właśnie sposób oglądu daje sposobność osiągnięcia celu, który stawiam sobie w niniejszym opracowaniu. Jest to wskazanie stałych i zmiennych elementów generycznych w dawnych katalogach monarchów w obrębie struktury tekstu, czyli najwyrazistszego wykładnika generycznego tej formy wypowiedzi, a tym sa-

---

¹ Używam tego określenia w rozumieniu *sensu largo* zaproponowanym przez B. Walczaka, który uwzględniając tradycję historycznoliteracką i uzus nie tylko w polszczyźnie potocznej, ale i naukowej, wyróżnia staropolszczyznę *sensu stricto* (obejmującą Klemensiewiczowską dobę staropolską) i staropolszczyznę *sensu largo* (pojęcie nadrzędne wobec doby staropolskiej i średniopolskiej). Zob. B. Walczak, *Staropolszczyzna – zakres pojęcia na płaszczyźnie historycznojęzykowej*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. 1, red. E. Koniusz, S. Cygan, Kielce 2006, s. 11-17.

mym próba ustalenia prototypu gatunku. Uznaję, że cechy powtarzalne, seryjne, standardowe, kanoniczne można traktować jako automatyczne, natomiast innowacyjne, nowatorskie, niestandardowe, jednostkowe – jako spontaniczne.

Metodologiczne opracowanie pozostaje w kręgu tekstologii i genologii; przyjmuje się w nim i d e a c y j n ą koncepcję gatunku jako m o d e l u tekstu, czyli pewnej wyobrażonej formy, która zyskuje swą realizację, to znaczy ukonkretnia się w poszczególnych tekstach². Szczegółowe narzędzia opisu zaczerpnięto z teorii Marii Wojtak³, ponieważ instrumentarium proponowane przez badaczkę pozwala nie tylko całościowo charakteryzować gatunek, czyli jego właściwości strukturalne, pragmatyczne, kognitywne i stylistyczne, ale także daje sposobność uwzględnienia w opisie różnorodnych wariantów realizacyjnych – wzorca kanonicznego, alternacyjnego, adaptacyjnego, oraz generycznych form złożonych, jak gatunek w formie kolekcji czy kolekcja gatunków. Wskazane pojęcia operacyjne porządkują i uspójniają widzenie interesującej mnie formy komunikacji, jaką są katalogi monarchów.

Historycy literatury zgodnie wskazują, że omawiany gatunek, którego początki sięgają starożytności, ma źródło w tak zwanych elogiach, czyli niewielkich rozmiarów inskrypcjach o charakterze pochwalnym umieszczanych na nagrobkach, portretach przodków, posągach zasłużonych obywateli stawianych zarówno w przestrzeni publicznej, jak i prywatnej. W literaturze katalog panujących pojawił się za sprawą Terrencjusza Warrona z Reate, który w niedochowanym do naszych czasów dziele uwiecznił 700 sławnych postaci, opatrując ryciny z ich podobiznami elogiami i prozaicznymi biogramami⁴. Bezpośredniego źródła katalogów niektórzy badacze upatrują w rozpowszechnionych w średniowieczu listach genealogicznych spokrewnionych z *gestami*⁵.

Antyczną tradycję przeszczerpił na grunt polski Klemens Janicki. Jego *Vitae regum Polonorum*, które po dwudziestu latach rękopiśmiennego obiegu wyszły najpierw w Antwerpii, po dwóch latach w Krakowie, do końca XVII stulecia doczekały się dwunastu wznowień. Atrakcyjny w formie wykład polskich dziejów był chętnie podejmowany przez kolejnych twórców w następnych latach. Wybrane utwory staną się

² Zob. np. B. Witosz, *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Katowice 2005, s. 114; M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Lublin 2004, s. 16.

³ M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, s. 15-21.

⁴ M. Cytowska, *Nowe uwagi o „Żywotach Królów Polskich” Klemensa Janickiego*, [w:] *Europejskie związki literatury polskiej*, red. J.Z. Jakubowski, J. Kulczycka-Saloni, Z. Libera, Warszawa 1969, s. 78-79; R. Krzywy, *Katalog władców*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, Warszawa 2012, s. 450; *idem*, *Konwencje biograficzne w „Ikones księżąt i królów polskich” Jana Głuchowskiego*, [w:] *idem*, *Poezja staropolska wobec genologii retorycznej. Wprowadzenie do problematyki*, Warszawa 2014, s. 73; I. Lewandowski, *Janickiego epigramy o polskich królach*, [w:] *Litteris vivere. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Wójcikowi*, red. I. Lewandowski, K. Liman, Poznań 1990, s. 105-114.

⁵ J. Malicki, *Przemiany gatunkowe renesansowych „icones”*, [w:] *idem*, *Legat wieku rycerskiego. Studia staropolskie dawne i nowe*, Katowice 2006, s. 115.

przedmiotem rozważań w niniejszym opracowaniu. Podstawą selekcji stało się kryterium chronologiczne, językowe i edytorskie. Dwa pierwsze czynniki uwzględniłam dlatego, że traktuję katalogi panujących jako narzędzie społecznej komunikacji kształtujące wspólnotę narodu szlacheckiego, natomiast edytorska samodzielność ma znaczenie przy oglądzie struktury dzieła, zwłaszcza uwzględnienia w opisie tak zwanej ramy wydawniczej⁶. Ta podstawa zadecydowała, że oglądowi poddałam siedem polskojęzycznych utworów pochodzących z okresu I Rzeczypospolitej (czyli od XVI do XVIII w.) wydanych jako odrębne dzieła⁷. Ponadto jako źródła pomocnicze w ustalaniu kształtu biogramu w katalogu właściwym zostały wykorzystane cztery dodatkowe utwory⁸.

Jak już wspomniałam, aspekt strukturalny jawi się jako najbardziej czytelny wyznacznik gatunku katalogu. Jego analiza powinna uwzględniać pojęcie superstruktury, to znaczy globalnej organizacji tekstu w jej aspekcie formalnym⁹. W odniesieniu jednak do tekstów dawnych, w tym również katalogów, trzeba uwzględnić obecność różnorodnych elementów ramy wydawniczej, a więc listów dedykacyjnych, wierszy do czytelnika czy do zoila itp. Dlatego w wypadku do interesującego mnie gatunku zasadniejsze jest mówienie o strukturze w skali makro, w odniesieniu do całości utworu, oraz strukturze w skali mikro¹⁰, dotyczącej najistotniejszej funkcjonalnie części struktury globalnej, czyli katalogu właściwego, to znaczy złożonej konstrukcji o charakterze sekwencyjnym, której elementami są biogramy kolejnych panujących, również ujawniające pewne tendencje strukturalne.

Ramy wydawniczej nie sposób pominąć nie tylko z powodu jej odrębności strukturalnej, różnorodności elementów ją budujących, ale przede wszystkim ze względu na pełnione funkcje, niektóre ściśle powiązane z intencją globalną utworu. Wśród tekstów, zarówno słownych, jak i graficznych, okalających katalog właściwy można wyróżnić trzy typy składników współtowarzyszących. Do pierwszego z nich włączam spisy treści (zob. niżej, pkt 1), mnemotechniczne zestawienia władców (2), kalendaria (3), dodatkowe objaśnienia genezy i zawartości utworu (4):

(1) Porządek książąt i królów, jako w tych księgach po sobie idą (G, [1v]).

Następstwo książąt i królów polskich podług przyjętej epoki od R.P. 964 (Pu, nlb).

⁶ Pojęcie Renardy Ociecek, zob. *eadem*, *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ociecek, Katowice 1990, s. 7-20.

⁷ Bywały bowiem katalogi dołączane do kronik, jak np. tłumaczenie Janicjuszowych *Vitae* Marcina Paszkowskiego wydane łącznie z kroniką Aleksandra Gwagnina.

⁸ Opisy bibliograficzne źródeł podstawowych i pomocniczych wraz ze skrótami podano na końcu pracy. W nawiasie po cytatach podano skrót źródła oraz oznaczenia karty lub strony dokumentu

⁹ A. Duszak, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa 1998, s. 175-187.

¹⁰ Podobny sposób oglądu w odniesieniu do horoskopu zaproponowała M. Wojtak, *Stylistyka tekstów użytkowych – wybrane zagadnienia*, [w:] *Język. Teoria – dydaktyka*, red. B. Greszczuk, Rzeszów 1999, s. 255.

(2) Katalog królów polskich koronowanych i niekoronowanych (B, E4r).

(3) Wyrachowanie wieków od stworzenia świata do założenia Królestwa Polskiego wychodzi lat 4634 (B, E4v).

Monostica in vitas/ Regum Polonorum, Autoris eiusdem (Kl, Ar-Av).

(4) Krótki wywód tytułu tych ksiąg (G, XX3).

Odgrywają one rolę formalnotekstową, a ich obecność daje się łatwo uzasadnić w dziele paranaukowym. Zapewniały łatwe poruszanie się po utworze, ułatwiały pamięciowe opanowanie ważnych dla ówczesnego społeczeństwa informacji, dostarczały klucza interpretacyjnego zarówno w zakresie kształtu utworu, jak i historiozofii. Dla przykładu przywołajmy słowa Jana Głuchowskiego, który objaśniając obecność graficznych wizerunków w swoim utworze, nie tylko wskazuje na ich grecko-rzymską tradycję, ale i upewnia o związku między wyglądem a charakterem portretowanego, co zresztą było zgodne z ówczesnymi poglądami i konwencjami opisu *anima et corpus*:

Bo gdy baczmy jaki obraz malowany, wnet sobie na umyśle fizerujemy i zaraz onej nieznaney osoby znajomość niejaka bierzemy, oczy upatrujemy, lineamenta wymierzamy, usta i insze członki rachujemy, naturę uznawamy (G, XX3r).

Drugi typ elementów ramy wydawniczej można związać z obiegiem czytelniczym. Należą tu standardowo i powszechnie występujące w ówczesnym piśmiennictwie listy dedykacyjne (B, A2r-B3r; G, 2-11; Ko, a-a4v; Kl, karta tyt.v; Z, X2r-X2v), wskazujące nie tylko bezpośredniego adresata dzieła, ale i wyznaczające krąg odbiorców. Zestaw nazwisk (Jerzy Lubomirski, Bernat Maciejowski, Jan Antoni Radomicki, Jan Firlej, Zygmunt III) dowodzi, że katalogi były przeznaczone dla ówczesnego establishmentu (szlachty, magnatów, biskupów), a więc tych, którzy tworzyli ówczesny naród szlachecki. *Epistola dedicatoria* bywały poprzedzane równie tradycyjną formą ówczesnego piśmiennictwa, czyli stemmatami (na herb Śreniawa B, Av), to znaczy wierszami na herb. Do komponentów ramy związanych z relacjami nadawczo-odbiorczymi dzieła należą również *przemowa do łaskawego czytelnika* (Ko, 1; Z, Ar) oraz wiersze do zoila (B, I4v-Kv; B, K2r; Km, [F4v]m; Z, 4r).

Ostatni krąg elementów okalających tworzą teksty o funkcji ideologicznej. W katalogach pojawiają się więc modne ówczesnie wywody o początkach (*Dawność i początek narodu polskiego* Ko, 2-7; *Przemowa do przecacnych Słowianów* O, n1b), panegiryki na cześć narodowej wspólnoty (*Tenże zegar czasów starożytnych na ośmiu wrodzonych własnościach cnót narodu polskiego jako na węglach swych mocno spojonych postawiony* B, Fr; *Panegiryk narodowi polskiemu* B, H4v-I4r) i wreszcie relacje z doniosłych wydarzeń historycznych o wyraźnym nastawieniu na krzewienie pożądaných we wspólnocie wartości (*Pamiętka* Ko, 291-300). W to działanie zaprzężnięto również

kod graficzny, jak świadczy drzeworyt przedstawiający orła w otoczeniu chorągwi (zapewne poszczególnych ziem wchodzących w skład państwa polskiego) z parafrazą Wergiliuszowego prorocstwa dotyczącego Rzymian: *His ego nec metas rerum nec tempora pono* (G [XX4v])¹¹. Tak więc przy okazji wykładu historycznego, który sam w sobie miał sporą siłę formacyjną¹², utrwalano w zbiorowej świadomości przekaz o dawności i chwalebnym rodowodzie Polaków, dążono do zaszczerpienia w nich dumy nie tylko z czynów znakomitych przodków, ale i przekonania o wyjątkowości i wielu przyrodzonych cnotach. Wreszcie kształtowano postawy przez budowanie eksplicytnie wartościującej opozycji między katolikami (swoi) i wszelkimi innymi religiami (obcy).

Wskazując elementy automatyczne i spontaniczne ramy wydawniczej, należy uznać dwa pierwsze typy za konwencjonalne, przy czym ich obecność jawi się jako standardowa nie tylko w obrębie omawianego gatunku, ale także w odniesieniu do całego piśmiennictwa staropolskiego, czyniąc z katalogu typową formę ówczesnej wypowiedzi. Trzeci zaś typ tekstów ramy stanowi element spontaniczny, umieszczany jako reakcja na doraźne potrzeby związane z kontekstem historyczno-kulturowym, choć z pragmatycznego punktu widzenia dobrze wpisujący się w nadrzędną intencję katalogu, za jaką można uznać kształtowanie narodowej wspólnoty.

Te wymogi katalogi spełniały na różnych poziomach, przede wszystkim zaś prezentując wizję przeszłości przez pryzmat czynów władców. Ów zamysł, najogólniej rzecz ujmując, przybierał formę cyklu uporządkowanych chronologicznie biogramów. Te z kolei mogły mieć bardzo różną postać gatunkową, dlatego o katalogach monarchów należy mówić jako o gatunku w formie kolekcji. Oznacza to, że jest to tekst o wyraźnej ramie delimitacyjnej, w której elementem inicjalnym jest portret pierwszego legendarnego (lub historycznego¹³) władcy, a finalnym – konterfekt aktualnego (lub ostatniego zmarłego) panującego; w jej obrębie występują widoczne sygnały segmentacji wypowiedzi – są to imiona kolejnych panujących (z przydomkami); poszczególne elementy spaja zaś globalna intencja komunikacyjna.

Jak powiedziano, życiorysy władców przybierają rozmaite, zarówno poetyckie, jak i prozatorskie formy genologiczne; są wśród nich:

¹¹ U Wergiliusza: *His ego nec metas rerum nec tempora pono/ Imperium sine fine dedi* („Im w przestrzeni i w czasie żadnej granicy nie kładę,/ bezkresne dałem panowanie”).

¹² Zob. inne moje teksty: *Idealizacja i mitologizacja jako sposób komunikowania o przeszłości w szesnastowiecznym dziejopisarstwie* (w druku); *Kształtowanie narodowej wspólnoty w świetle XVI-wiecznego piśmiennictwa historiograficznego. Rekonesans*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 48, 2014, s. 21-31; *Językowa kreacja wizerunku władców w średniopolskim piśmiennictwie historiograficznym – przyczynek do badań dyskursu tożsamościowego* (w druku).

¹³ Tak jest u Putanowicza, autora oświeceniowego, można więc domniemywać, że dochodzi tu do głosu naukowa ścisłość.

– minioracje skierowane do monarchy:

Śmiałym cię zwano, ale za śmiałego
 Serca człowieka nie mają takiego
 Mądrzy, którzy je obraca w zabawy
 Tyrańskie, brzydkie i niesławne sprawy.
 Zgasło to wszystko, gdyś tak piękne cnoty
 Na mord obrócił i szpetne kłopoty.
 Za co nagrodę, o zły Bolesławie,
 Cierpisz po śmierci i trwasz dziś w niesławie (Km, CIIIr),

– idolopee, czyli przemowy zmarłego władcy do potomnych (szczególnie częste u Głuchowskiego):

Mogłeś twarzy, ust, wzroku trafić i postawy,
 Ale przy tym jakoś mógł wypisać me sprawy?
 Dla których rozliczności potrzebna snać była.
 Abym był wymalowan jako morska Scylla,
 Która z jednej natury i z jednego ciała,
 Wiele postaw zwierzęcych wypuszczonych miała.
 Jakobym w okrucieństwie rządził państwo moje.
 Nic mi to nie było zabić poddanego,
 Abo majątność pobrać dla zwierza leśnego.
 Nic mi nie były ważne prawa i ustawy.
 Alem działał to, co mi na myśl przychodziło,
 Mnimając, aby królom wszystko wolno było [...]
 Sromotnie mię zrzucono z stolca królewskiego,
 Nie chcąc mię dalej cierpieć jako skażcę swego (G, 55),

– laudacje:

Zygmund I
 Szczyry i baczny.
 Łagodny i mężny.
 Sprawiedliwy i łaskawy.
 Oszczędny i hojny.
 Albrychta Brandenburczyka
 Książecią Pruskiego
 Berłu swemu w hołd poddał.
 Polskę dotąd dziedziczną
 W prawa, w dochody, w nauki,
 W ochędóstwo, w sławę kwitlęjszą
 Obywatelom do wolnego wyboru
 Zostawił (Pu, nlb),

– epigramaty:

Mieszko syn kmiecy; potym syna jego
 Wzięli Polacy za pana swojego (Po, 37),

– minibiogramy:

Lech młodszy, z pochodzenia syn Kraka, najpierw został wybrany władcą, po tym jak skrycie został zamordowany na polowaniu jego młodszy brat Krak. Kiedy jednak wyszło na jaw jego bratobójstwo, cały lud go zniechęcił. Z powodu tej zbrodni zginął z żalu lub też, jak piszą inni, został wygnany (Z, 5).

Do elementów względnie stałych w katalogach należały drzeworyty przedstawiające portrety władców¹⁴. Były to albo niewielkich rozmiarów medaliony ukazujące piersie władcy (Km), albo okazałe portrety całopostaciowe (G, Ko, Z).

Wśród składników innowacyjnych, a więc spontanicznych, również powtarzalnych, choć już nieregularnie, są wkomponowane w werbalne portrety władców słowne wizerunki dostojników dawnej Polski, anegdoty, facecje, opisy batalistyczne, wreszcie marginalia o charakterze uzupełnień treści lub objaśnień, wskazujące miejsce lub datę wydarzenia, a także źródło, z którego autor czerpał informacje. Elementy te uzupełniają wizję przeszłości o dane faktograficzne, ale dają też wgląd w ówczesną kulturę umysłową odbiorców, żłaknionych opowieści niezwykłych, powiastek o cudownych zdarzeniach, dykteryjek zaspokajających potrzebę lektury beletrystycznej. Ponadto coraz istotniejsze stawały się dzieje stanu szlacheckiego (nie tylko czyny władców), który uznawano za twórcę państwa i instytucji państwowo-prawnych¹⁵.

Schematyczne ujęcie obecności tych elementów w analizowanych utworach przedstawia poniższe zestawienie. W kolumnach oznaczonych kolorem szarym umieszczone są utwory prozatorskie.

Element	Utwór										
	B	G	Kl	Km	Ko	O	Pu	M	Po	W	Z
daty	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+
anegdoty, legendy itp.	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-
dodatkowe dane biograficzne/histeryczne	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+
inne postaci	-	-	-	-	+	+	-	-	-	+	-
marginalia/przypisy	-	-	-	-	+	+	-	+	-	-	+
źródła historyczne	-	-	-	-	+	+	-	-	-	+	+

Najistotniejszą częścią katalogów są biogramy władców. Mimo że katalogi królów zalicza się do biografistyki, trzeba zaznaczyć, że w ich wypadku (nawet tych obszerniejszych) zawartość treściowa nie obejmuje całości życia panującego. Na podstawie podanych tu obserwacji słownych wizerunków władców można skompletować

¹⁴ O roli kodu graficznego pisałam w tekście *Kształtowanie narodowej wspólnoty...*

¹⁵ Zob. A. Lipski, *Tradycja jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1983, t. 28, s. 76.

elementy konstrukcyjne wykorzystywane w portretach i w ten sposób odtworzyć ich ogólny schemat kompozycyjny.

Tradycyjna biografia uwzględniała rodowód opisywanej osoby. Ta część biogramu pojawia się sporadycznie, choć wbrew temu, co pisze Roman Krzywy o biogramach Głuchowskiego¹⁶, nie tylko w wypadkach odbiegających w jakiś sposób od normy. Szczegółowa analiza treści katalogów pozwoliła wskazać, że niejednokrotnie same określenia władcy dają asumpt do wskazania jego pochodzenia etnicznego: *francuski panic* (Km, FIII), *Węgrzyn* (Kl, A5v), społecznego: *z rodzaju chłopowic* (Kl, A2v), *kmiołek* (Km, BIII), wreszcie pokrewieństwa: *syn Kazimierzów* (Kl, A4), *syn cesarza Karła i króla czeskiego* (Km, EIII)¹⁷.

Jeszcze rzadszym elementem jest opis wyglądu zewnętrznego panujących. Po części zastępują to grafiki, do których niekiedy autorzy nawiązują w treści, ważniejsze jednak jest – jak sądzę – to, że skupienie uwagi na cechach wewnętrznych, czyli właściwościach charakteru i umysłu, sprzyjało oddziaływaniu wychowawczemu, a w konsekwencji miało wartość formacyjną wobec narodu szlacheckiego. Skutek ten osiągnano tym efektywniej, że portrety, których centrum jest opis czynów władców, przybierają postać archetypiczną. Postaci rządzących mogą służyć jako uniwersalne wzorce postaw pozytywnych oraz negatywnych. Ten pierwszy realizuje się poprzez wzorzec władcy rycerza, władcy gospodarza, władcy ojca, władcy prawowiernego, które często się w konkretnym wizerunku krzyżują i uzupełniają. Po przeciwnej stronie osi wartości znajdował się uogólniony wzorzec złego władcy, którego przywary były oceniane z perspektywy chrześcijańskiej¹⁸.

Paranetyczny wymiar katalogów objawia się również w obecności ostatniego elementu biogramu, to znaczy eksplicytnie wyrażonej oceny – *laus* lub *vituperatio*, choć trzeba zauważyć, że elementy oceny mają wymiar osmotyczny, gdyż pojawiają się na wielu poziomach organizacji tekstu, również *implicite* (por.):

wszystkich prawie monarchów polskich w królowaniu przeszedł swoim [Piaśt – M.H.] (Ko, 40).

Podali Krakusowi koronę mądrymu,/ Który był, twierdzi Długosz, Polak znamienity,/ Mężny, śmiały, a dobry i w cnoty obfity (O, 6).

Rządy Alexandra takie były, jakie być mogły pana miernych do rządzenia przymiotów: bo jak cnoty, tak i występki jego z temperamentu raczej, aniżeli z układu w nim pochodziły (W, 172).

Wartościowanie ukonkretnia się w postaci nagrody za szlachetne czyny, przede wszystkim sławy u współczesnych i potomnych oraz szczęśliwego życia po śmierci,

¹⁶ R. Krzywy, *Konwencje biograficzne...*, s. 78.

¹⁷ Więcej na ten temat piszę w tekście *Językowa kreacja wizerunku władców...*

¹⁸ *Ibidem*.

oraz kary za postawy nieszlachetne: nędznej śmierci, wygnania z ojczyzny, złej sławy u potomnych albo wiecznego potępienia.

Wśród elementów konstrukcyjnych biogramu za standardowy, a więc automatyczny, należy uznać opis czynów i dokonań władcy. Pozostałe, choć częste, nie są jednak bezwyjątkowe, co wskazuje na fakultatywność, a tym samym spontaniczność użycia.

Podsumowując poczynione obserwacje, można powiedzieć, że katalogi tworzą dość zróżnicowaną rodzinę tekstów. Po pierwsze, mogą przyjmować postać wierszowaną lub prozatorską. Po drugie, wzorcotwórcze utwory antyczne narzucają formę syntetyczną, w polskich katalogach bywa ona jednak – czasem nawet znacznie – poszerzana. Po trzecie, prócz portretów władców otrzymujemy nierzadko wiele informacji dodatkowych, w tym również opisy innych postaci. Po czwarte wreszcie, prócz konterfektów w postaci słownych biogramów, można spotkać również katalog w postaci tabelarycznego zestawienia (B). Powstaje więc kwestia, jak klasyfikować teksty gatunkowo. W sukurs przychodzi tu teoria prototypów¹⁹, które rozumiem jako byt abstrakcyjny, czyli „schematyczne wyobrażenie jądra kategorii”²⁰, a więc zbiór cech właściwych dla danej kategorii, umysłowa reprezentacja pozwalająca identyfikować obiekty. Centrum wyróżnionej kategorii stanowi (a raczej realizuje, uszczegóławia) taki reprezentant, właśnie prototyp, który charakteryzuje się najbardziej typowymi atrybutami, jest więc najbardziej wyrazisty, a przez to najlepszy. Inne okazy, zawierające wyznaczniki mniej typowe, a nawet marginalne, pozostają wciąż w obrębie kategorii na zasadzie podobieństwa rodzinnego. Zbliżają się one do centrum lub oddalają od niego, pozostając na peryferiach kategorii i tworząc byty pośrednie.

Poddana tu obserwacji materia tekstowa oglądana z perspektywy teorii prototypów pozwala uznać, że w centrum kategorii (jako wzorzec kanoniczny) znajdzie się dwuczłonowy układ, na który składa się grafika i poetycki biogram władcy (Km, G). O trwaniu i silnej świadomości tej formy komunikacji u użytkowników świadczy nie tylko powielanie wzorca, ale i to, że w utworach Kołudzkiego i Głuchowskiego prototypowy kształt pojawia się jako cytat, każdy bowiem wizerunek władcy poprzedzony jest portretem uzupełnionym o epigramaty Klonowica lub Janickiego.

Za nieodległe od prototypu należy uznać wzorce alternacyjne, w których brakuje obrazu (Kl, Po, Pu), oraz wzorce adaptacyjne, które zbliżają katalog do ekfrazy, czyli opisu dzieła sztuki (Ko), lub kroniki (O, M, W, Z). Na obrzeżach kategorii należałoby sytuować katalog w postaci tabeli, gdzie o tożsamości gatunkowej przesądza chronologiczny układ treści według panujących (B).

¹⁹ Rozwijana jest głównie przez Eleonor Rosch. Cyt. za B. Witosz, *Genologia lingwistyczna...*, s. 67.

²⁰ J.R. Taylor, *Klasyczna teoria kategoryzacji*, [w:] *idem, Kategoryzacja w języku*, Kraków 2001, s. 44-64.

Przedstawiona w niniejszym opracowaniu historyczna analiza wzorców komunikacyjnych pozwala uzupełnić dzieje polszczyzny o perspektywę uwypuklającą komunikacyjny aspekt kodu językowego oraz sytuować poszczególne realizacje tekstowe w łańcuchu form zmiennych, reagujących na różne w poszczególnych epokach warunki i potrzeby wspólnoty komunikacyjnej.

Źródła podstawowe

- (B) Białobocki Jan, *Zegar w krótkim zebraniu czasów Królestwa Polskiego wiekami królów idący*, Kraków 1661, [online] http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=33252 [dostęp: 15.05.2015].
- (G) Głuchowski Jan, *Ikones książąt i królów polskich*, Kraków 1605, [online] http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/docmetadata?id=2366&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI [dostęp: 4.04.2017].
- (Kl) Klonowicz Sebastian Fabian, *Pamiętnik królów i książąt polskich*, [b.m.] [ca 1590], [online] http://pbc.gda.pl/dlibra/docmetadata?id=41323&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI [dostęp: 4.04.2017].
- (Km) Kmita Jan Achacy, *Żywy królów polskich*, b.m. 1588, [online] http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=30720&s=1 [dostęp: 15.05.2015].
- (Ko) Kołodziej Augustyn, *Tron ojczysty albo Pałac wieczności w krótkim zebraniu monarchów, książąt i królów polskich*, Poznań 1707, [online] http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=34300 [dostęp: 15.05.2015] lub http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=230627&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 4.04.2017].
- (O) Obodziński Aleksander, *Pandora monarchów polskich*, Kraków 1640, [online] http://books.google.pl/books?id=LI1KAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 4.04.2017].
- (Pu) Putanowicz Józef Alojzy, *Sława książąt i królów polskich*, Kraków 1787.

Źródła pomocnicze

- (M) Minasowicz Józef Epifani, *Tron ojczysty albo życia książąt i królów polskich*, [w:] *idem, Zbiór rytmów polskich*, t. 1, cz. 2, s. 3-60, [online] <http://polona.pl/item/11568156/348/> [dostęp: 4.04.2017].
- (Po) Potocki Wacław, *Katalog monarchów i królów polskich* (1654), [w:] J.T. Trembecki, *Wirydarz poetycki*, t. 2, Lwów 1911, s. 35-43, [online] <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=37192&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=> [dostęp: 4.04.2017].
- (W) Waga Teodor, *Historia książąt i królów polskich*, Poznań 1864, [online] http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/docmetadata?id=219103&from=&dirids=1&ver_id=&lp=2&QI= (od s. 83) [dostęp: 4.04.2017].
- (Z) Zawacki Teodor, *Katalog książąt i królów polskich*, Katowice 2004 (zawiera reprint łańcukowej wersji z 1609 r.), [online] http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=480&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= [dostęp: 4.04.2017].

Bibliografia

- Cytowska M., *Nowe uwagi o „Żywotach Królów Polskich” Klemensa Janickiego*, [w:] *Europejskie związki literatury polskiej*, red. J.Z. Jakubowski, J. Kulczycka-Saloni, Z. Libera, Warszawa 1969, s. 77-88.
- Duszak A., *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa 1998.
- Hawrysz M., *Idealizacja i mitologizacja jako sposób komunikowania o przeszłości w szesnastowiecznym dziejopisarstwie* (w druku).
- Hawrysz M., *Językowa kreacja wizerunku władców w średniopolskim piśmiennictwie historiograficznym – przyczynek do badań dyskursu tożsamościowego* (w druku).
- Hawrysz M., *Kształtowanie narodowej wspólnoty w świetle XVI-wiecznego piśmiennictwa historiograficznego*. *Rekonesans*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica” 48, 2014, s. 21-31.
- Krzywy R., *Katalog władców*, [w:] *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, Warszawa 2012, s. 450-452.
- Krzywy R., *Konwencje biograficzne w „Ikones książąt i królów polskich” Jana Głuchowskiego*, [w:] R. Krzywy, *Poezja staropolska wobec genologii retorycznej. Wprowadzenie do problematyki*, Warszawa 2014, s. 73-85.
- Lewandowski I., *Janickiego epigramy o polskich królach*, [w:] *Litteris vivere. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Wójcikowi*, red. I. Lewandowski, K. Liman, Poznań 1990, s. 105-114.
- Lipski A., *Tradycja jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*” 1983, t. 28, s. 75-91.
- Malicki J., *Przemiany gatunkowe renesansowych „icones”*, [w:] J. Malicki, *Legat wieku rycerskiego. Studia staropolskie dawne i nowe*, Katowice 2006, s. 114-129.
- Ocieczek R., *O różnych aspektach badań literackiej ramy wydawniczej w książkach dawnych*, [w:] *O literackiej ramie wydawniczej w książkach dawnych*, red. R. Ocieczek, Katowice 1990, s. 7-20.
- Ślęk L., *Katalog królów*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, red. J. Krzyżanowski, Warszawa 1985.
- Taylor J.R., *Klasyczna teoria kategoryzacji*, [w:] J.R. Taylor, *Kategoryzacja w języku*, Kraków 2001, s. 44-64.
- Walczak B., *Staropolszczyzna – zakres pojęcia na płaszczyźnie historycznojęzykowej*, [w:] *Staropolszczyzna piękna i interesująca*, t. 1, red. E. Koniusz, S. Cygan, Kielce 2006, s. 11-17.
- Witosz B., *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Katowice 2005.
- Wojtak M., *Gatunek w formie kolekcji a kolekcja gatunków*, „*Poznańskie Spotkania Językoznawcze*” 2006, t. 15, s. 143-152.
- Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Lublin 2004.
- Wojtak M., *Stylistyka tekstów użytkowych – wybrane zagadnienia*, [w:] *Język. Teoria – dydaktyka*, red. B. Greszczuk, Rzeszów 1999, s. 253-263.

Elementy spontaniczne i automatyczne w katalogach monarchów z okresu I Rzeczypospolitej – wstęp do charakterystyki gatunku (aspekt strukturalny)

Streszczenie: Celem artykułu jest wskazanie stałych i zmiennych elementów generycznych w dawnych katalogach monarchów w obrębie struktury tekstu, czyli najwyrazistszego wykładnika generycznego tej formy wypowiedzi, a tym samym próba ustalenia prototypu gatunku. Podstawą materiałową stało się jedenaście utworów polskojęzycznych powstałych w okresie średniopolskim. Analizy pozwoliły wskazać, że w centrum kategorii znajduje się dwuczłonowy układ, na który składa się grafika i poetycki biogram władcy. Za nieodległe od prototypu należy uznać wzorce alternacyjne, w których brakuje obrazu, oraz wzorce adaptacyjne, które zbliżają katalog do ekfrazy lub kroniki. Na obrzeżach kategorii należałoby sytuować katalog w postaci tabeli, gdzie o tożsamości gatunkowej przesądza chronologiczny układ treści według panujących.

Słowa kluczowe: genologia, katalog władców, struktura gatunku, prototyp, elementy standardowe gatunku, elementy innowacyjne gatunku

Spontaneous and automatic elements in the catalogues of monarchs from the period of the First Republic – an introduction to the characteristics of genre (structural aspect)

Summary: The aim of the article is to point out the fixed and variable generic elements in the former catalogues of monarchs within the structure of the text, that is, the clearest generic exponent of this form of expression, and thus attempt to establish a prototype of the genre. The article is based on the analyses of 11 works written in Polish created in the middle-Polish period. The analyses allowed to indicate that in the centre of this category there is a binary compound, consisting of graphics and a poetic biography of the monarch. As close to the prototype the alternate patterns are to be considered, where there is no pictures, as well as adaptive patterns which make the catalogue approach ekphrasis or chronicle. On the outskirts of the category the catalogues in the form of a table should be located, in which the chronological arrangement of the contents according to the rulers determines the identity of the species.

Key words: genre studies, the catalogues of monarchs, the structure of a genre, prototype, conventional elements of a genre, innovative elements of a genre